

Когнітивні характеристики утопічної свідомості

У статті поняття утопічної свідомості розглянуто в його когнітивних проявах і характеристиках. При цьому відзначається, що сучасний інтерес до утопічної свідомості зумовлений історичним зміщенням у реальному функціонуванні свідомості від зосередженості на зовнішньому у бік інтересу до внутрішньої структури суб'єкта пізнання та його станів. Саме цей аспект постає найпершою когнітивною особливістю утопічної свідомості: вона характеризує й проявляє не властивості або закони світу, а суперечності та потреби людської свідомості. У статті продемонстровано, що утопічна свідомість добудовує дійсність на основі протиставлення належного реальному, проте виключно з позиції людських суб'єктивних зацікавлень. Крім того, у статті відзначено й інші когнітивні прояви утопічної свідомості, такі як її проєктивність, наявність у ній стереотипів, архетипів та ін.

Ключові слова: утопічна свідомість, когнітивні процеси, когнітивні характеристики, стан свідомості.

Постановка наукової проблеми та її значення. Історичне зміщення соціально-історичних і філософських досліджень у бік їх усе більшого занурення в *структуру суб'єкта пізнання* цілком виправдано приводять до підвищеного інтересу до людської суб'єктивності. Остання ж, як відомо, ґрунтується на такій людській властивості, як свідомість. Із позиції філософії намагання проникнути в структуру, природу та механізми свідомості можуть бути успішними лише за дотримання принципу всебічного підходу. Незалежно від того, якою мірою це усвідомлювалося чи приймалося, цілком очевидно, що у ХХ – на початку ХХІ ст. філософія справді суттєво розширила діапазон тих форм свідомості, які вона залучає у свої дослідження. У тому числі тут фігурують і деякі, на перший погляд, екзотичні форми, такі як міфологія, езотерика, казки, несвідомі та підсвідомі утворення й ін. Відбулась і певна реабілітація *утопії та утопічної свідомості*. У цій статті ми ставимо за мету проаналізувати *когнітивні прояви та характеристики утопічної свідомості*, щоб у подальшому виявити через них певні суттєві риси свідомості як такої.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Отже, розглянемо насамперед те, як окреслюється в наш час феномен *утопічної свідомості*. Кінець ХVІІ – початок ХІХ ст. цілком виправдано можна вважати найвищим піком поширення та популярності соціальних утопій. У цей час багатьом інтелектуалам здавалося, що розум як дітище культурно-історичного процесу досяг такого рівня зрілості, що він може протиставити реальній дійсності свої соціальні проєкти та побудови. Априорі передбачалося, що, будучи розумними, такі проєкти мають краще виражати сутнісні потреби людини та забезпечувати оптимальний варіант розвитку суспільної життєдіяльності. Певні утопічні проєкти (наприклад проєкти Сен-Сімона) навіть були частково реалізовані. Проте в подальшому критика утопій та утопічних соціальних проєктів почала здійснюватися настільки активно й із різних сторін, що, урешті, терміни «утопія» та «утопічне» набули виключно негативного значення. Після першої третини ХІХ ст. європейська суспільна думка вже не була схильна покладатися на розум. Тому у ХХ ст. утопія, що була органічним компонентом людської діяльності, опинившись у ситуації, коли її критикували та висміювали, знаходить для себе інший спосіб існування – у формі *утопічної свідомості*.

Стосовно поняття «утопічна свідомість» у дослідників цього явища не існує єдиної й усталеної думки. У попередніх публікаціях ми вже торкалися поняття утопічної свідомості та найважливіших наголосів у його змісті [див.: 9]. Відзначимо зараз тільки найбільш важливі їхні аспекти. Водночас слід наголосити на тому, що аналіз таких поглядів та окреслення як явища утопічної свідомості, так і тих різновидів, у яких вона реально на сьогодні представлена, безумовно, передбачає увагу не лише до предметних спрямувань такої свідомості, а до її *ментальної природи й когнітивних характеристик*.

Нагадаю, що першим із дослідників, хто помітив і зафіксував цей перехід утопії в утопічну свідомість, був К. Мангайм, який визначив утопію як сукупність уявлень, що пропонує зміни та заміну реального стану справ якимось іншим, що дає змогу суспільству рухатися вперед. К. Мангайм писав: «Утопічною є та свідомість, яка не перебуває у відповідності з оточуючим буттям. ... Проте не кожен орієнтацію, що не відповідає такому “буттю”, трансцендентна стосовно нього й у цьому сенсі “чужа по ставленні до дійсності”, ми називаємо утопічною. Ми вважатимемо такою лише ту “трансцендентну стосовно дійсності” орієнтацію, котра, перетворюючись на дію, частково або

повністю підриває справжній на цей момент стан речей» [13, с. 113]. Важливо відзначити, що в такій ситуації йдеться про інтенції позитивної утопії (бо автор не говорить про життя суспільства в цілому як негідне людині), причому сам К. Мангайм ставиться до такої інтенції теж позитивно, убачаючи в утопічно спрямованій свідомості один з чинників наближення суспільства до прогресивних змін.

У другій половині XX ст. цікаві спостереження щодо утопічної свідомості висунув радянський соціальний філософ Е. Я. Баталов. Він зазначав, що для ліворадикальних рухів другої половини XX ст. утопізм – це «адекватна сучасним умовам форма прояву історичної ініціативи, необхідна умова «революційної творчості» [3, с. 154]. В іншій праці стосовно проблеми утопічної свідомості Е. Я. Баталов робить важливий висновок, що утопічна свідомість не лише пов'язана з певною соціальною дійсністю та критичним ставленням до неї, а ще є її продуктом *пізнавального, тобто когнітивного, процесу* [2, с. 21]. Науковець зазначав, що «суб'єкт може бачити в об'єкті, який пізнає, тільки те, що він хотів би в ньому бачити, і не помічати того, що за тими чи іншими мотивами (відомими або невідомими йому) не хотів би бачити... Подібна когнітивна процедура зовсім не обов'язково жорстко пов'язана із соціальною «ситуацією» суб'єкта, тобто з його становищем у суспільстві та свідомим ставленням до існуючих порядків. Тут дається взнаки й загальний рівень розвитку суспільства, і рівень індивідуальної культури, і психічні особливості індивіда, і його безпосередні життєві турботи» [2, с. 22]. Отже, за утопічною свідомістю визнавався статус різновиду когнітивного процесу і, отже, зі статусу фантазії вона переводилась у статус форми пізнання соціальних явищ.

У подальшому цікаві окремі міркування з приводу сутності утопічної свідомості ми простежуємо впрацях М. К. Мамардашвілі [6], А. М. П'ятигорського [10]. Оскільки свідомість цивілізованої та соціалізованої людини практично завжди орієнтована на належне – відповідну поведінку, належні знання, статуси, ролі, необхідність ухилятися від неналежних дій, – то з позиції цих дослідників можна стверджувати, що кожна індивідуальна свідомість певною мірою є утопічною. Проте термін *утопічна свідомість* застосовують переважно для характеристики певних варіантів та напрямів *суспільної свідомості*, які пропагують серед інших членів суспільства деякі види або типи колективної поведінки й розповсюджують ідеї, що подаються як належні, найкращі, найдоцільніші, найнеобхідніші для подальшого позитивного розвитку суспільства, причому логічні аргументи на підтримку або для критики цих ідей не справляють ніякого впливу на сутність та існування такої ідеї. М. К. Мамардашвілі, описуючи відмінність утопічної свідомості від наукової, указує на те, що в межах наукового стилю мислення неправильний опис або неправильна теорія можуть бути виправлені методами самої ж науки, самої теорії, а у випадку утопічної свідомості ми маємо справу з реалізацією *внутрішніх* (повторюваних у суспільстві) станів людини та з пов'язуванням їх із певними словесними формулами, що не можуть бути перевірені на об'єктивність засобами самої утопії [6, с. 266]. Часто в межах утопічної свідомості вживаються терміни, яким не надається ніякого точного значення (наприклад *імперіалізм*), тому жодні аргументи, спрямовані проти проявів утопічної свідомості, не мають ані значення, ані впливу на носія утопічної свідомості. Отже, на думку відомого філософа, утопічна свідомість як когнітивне утворення позбавлена, з одного боку, емпіричної експериментальної бази, а, за іншого, – тверезої критичної рефлексії. А це означає, що спрямування пізнавальної інтенції утопічної свідомості орієнтовані не стільки на розв'язання практичних чи теоретичних проблем, скільки на врегулювання певних внутрішніх ментальних запитів та проблем соціального суб'єкту. Отже, ті історичні модифікації, що їх зазнає утопія, починаючи з XX ст., відбуваються в руслі та в контексті загальних тенденцій у розвитку та вивченні як свідомості, так і пізнання.

Приблизно такі ж міркування ми знаходимо в іншого відомого філософа О. Н. П'ятигорського, який вважає, що, на відміну від утопій минулого, які мали переважно форму цілісних творів із претензією на об'єктивність (утопічна країна справді існує в іншому просторі або в іншому часі), сучасні утопії стосуються особливого способу мислення *окремої людини*. Сутність такого (утопічного) способу мислення, на думку філософа, полягає в домислюванні того, що могло би статися з людиною за певних обставин, проте не сталося. Саме в цьому, на думку О. Н. П'ятигорського, полягає *інтрига утопії – домислити* себе минулого до логічного кінця впевненій життєвій ситуації [10, с. 144–145]. Як бачимо, утопія знову трактується, насамперед, як утопічна інтенція свідомості, тобто – у когнітивно-пізнавальному сенсі. Якщо розглядати міркування О. Н. П'ятигорського саме в когнітивному плані, то утопічна свідомість реалізує органічну потребу людини у виході за межі наочно наданого.

Отже, на думку дослідників, *утопічна свідомість*, на відміну від наукової або раціональної, пов'язана зі специфічним світобаченням окремої людини чи певної соціальної групи, характеризується *суб'єктивністю*, прагненням не стільки змалювати реальний стан справ, скільки висловити своє бачення певної проблеми (як суспільної, так і індивідуальної), своє ставлення до неї на основі, знову ж таки, інтуїтивного (соціально-психологічного) відчуття. Проте це зовсім не відкидає й не заперечує того, що утопічна свідомість відштовхується у своїх побудовах від реального стану справ, що вона має певні предметні інтенції, певні механізми опрацювання реальності та її інтелектуального перетворення. Саме ці аспекти утопічної свідомості й дають змогу розглядати її як *когнітивне утворення*.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Оскільки предметом нашого розгляду постають когнітивні характеристики утопічної свідомості, звернемося до поняття *когнітивного та когнітивних явищ*. У сучасних дослідженнях пізнавальної діяльності все частіше фігурують різноманітні поняття з епітетом «когнітивний», які позначають явища, пов'язані зі знанням. Численні конкретні дослідження таких явищ [див.: 4–5; 8] засвідчують їхню плідність та евристичне значення для осмислення свідомості і пізнання. *Що є когнітивне? Які складники когнітивного процесу? Яке місце належить людині в їх протіканні? Яким чином когнітивні дослідження сприяють кращому розумінню свідомості?* – Окреслення відповідей на ці питання має важливе значення не лише для когнітивних досліджень, а й для досліджень свідомості в її певних різновидах. Екскурс у зазначені питання, проведений різними дослідниками, засвідчує: серед складових частин когнітивного процесу *найбільшого значення* набувають ті, які виводять весь процес у цілому на *первинні реалії людського перебування в світі* (чуття, смислові орієнтації, гендерні особливості та ін.). Проте ті самі змістові аспекти присутні й у конструкціях утопічної свідомості, і в її відносинах із дійсністю: як уже відзначено, утопічна свідомість зосереджується на внутрішніх суперечностях, станах і запитах свідомості суб'єкта як соціального ества.

Більшість прихильників когнітивних досліджень розуміють когнітивне як знаттєве або пізнавальне. Наприклад, у певних публікаціях когнітивне фактично *ототожнюється* з пізнавальним (із наголосом на інформативному складнику пізнання – [56, с. 133]), і тоді когнітивні дослідження перетворюються на синонім гносеології чи епістемології, що мимоволі викликає підозру в тому, що термін «когнітивне» – просто данина певних віянь, пов'язаних з американізацією східноєвропейського наукового простору. Щоправда, більшість дослідників когнітивних явищ наголошують на інтегральному, міждисциплінарному характері когнітивних наук. Проте в сучасному розумінні явища й поняття когнітивного простежуємо ще один доволі вагомий момент: когнітивні дослідження передбачають *активне використання поняття інформації*. Не секрет, що серед новацій, які увійшли в наше життя та ставлення до дійсності упевнено та міцно, зробивши сучасні процеси суспільного життя інноваційними за суттю й змістом, слід назвати бурхливий розвиток інформатизації діяльності: сьогодні легше уявити собі людину (або суспільство) без деяких атрибутів комфорту (водопостачання, водовідведення та ін.), ніж без радіо, телефона, телебачення, а то й – комп'ютера. Нині все пронизане інформацією. А це тягне за собою навантаження всіх аспектів життєдіяльності знаковими структурами, різноманітними носіями інформативних змістів [див. 1]. Виникають підстави говорити навіть про *інформаційний світогляд* (за аналогією з механістичним світоглядом XVII–XVIII ст.).

Активне залучення поняття *інформації* в когнітивні дослідження привело до появи цікавих наукових напрямів, таких як когнітивна психологія, когнітивна антропологія, когнітивна культурологія та ін. Усі ці напрями науки дещо розширюють уявлення про пізнання й зміщують у ньому наголоси: з одного боку, таке використання приводить до включення в дослідження людської поведінки даних психології, нейрофізіології, інформатики, програмування та ін., а, з іншого – відбувається зосередження на процесах, що здійснюються виключно на основі використання інформації. Якщо такі особливості когнітивних досліджень оцінити з позиції епістемології, то треба відзначити, що *когнітивні процеси – це процеси людської життєдіяльності та поведінки, що відбуваються на основі знання, із використанням знання та його перетворенням*. Відповідно, дослідження когнітивних особливостей утопічної свідомості можна розглядати як певний складник більш широкого завдання – завдання осмислити механізми діяльності свідомості в її пізнавальних проявах.

Загалом ми вже торкалися питання про історичні зміщення у функціонуванні свідомості й пізнання. В епістемологічних дослідженнях доволі непогано продемонстровано, що в історії пізнавальної проблематики чітко простежується тенденція до певного зміщення вектора її уваги: спочатку пізнання спрямовувалося переважно на зовнішнє (космос, буття, субстанція), пізніше воно почало зосереджуватися на питаннях зв'язку ментальних структур зі структурами дійсності, далі (найперше – у межах критицизму) увага зосередилась на пізнавальних можливостях розуму й, нарешті, – на внутрішніх структурах суб'єкта пізнання, оскільки те, що ми називаємо дійсністю, почало розглядатися в окресленнях схем і результатів конструктивної діяльності людського інтелекту [7, с. 97–102; 11, с. 7–10]. Поза інтелектуальною активністю не утворюється ніяких уявлень, предметно визначених знань, а отже не окреслюється ніякої дійсності. При цьому йдеться лише про те, як та чим може змістовно заповнюватися поле нашого споглядання дійсності, із якого ми, при всьому бажанні, не можемо вилучити інтелектуальну активність. Як тільки ми спробуємо «вимкнути» розум, автоматично зникне все те, що ми маємо на «екрані» нашої свідомості.

Немає сумніву, що утопічна свідомість являє собою певний різновид проявів людської інтелектуальної активності. У чому полягають специфічні особливості такої активності саме в утопічній свідомості? На нашу думку у тому, що утопічні побудови постають різновидами *соціальних проєктів*, а тому тут наявні так звані «проєктивні поняття». На основі сучасних досліджень проявів утопії ми можемо зробити висновок стосовно особливостей та ролі *проєктивних понять* у пізнанні (передусім, у соціально-гуманітарному): проєктивні поняття включають у свій зміст таке конструювання майбутнього, у якому поєднуються бажане, належне з урахуванням реального стану речей і тенденцій його подальших змін. Проєктивні поняття дають такий проєкт майбутнього, який у всіх його аспектах не може бути реалізованим, проте він доволі точно та симптоматично виражає тенденції подальшого руху соціального процесу. Саме тому проєктивні поняття виконують функції стимулювання пізнавальної й практичної діяльності, інтегрування суб'єкта діяльності в соціальну дійсність, постають виявленням тих соціальних прагнень і запитів, що реально наявні в суспільстві та впливають на його функціонування.

У створенні проєктивних понять на перший план виходить бажане, жадане щодо соціальної реальності. Але в утопічних конструюваннях суттєву роль відіграють також і *уявлення про належне*. Поняття належного передбачає наділення певного стану речей або певної онтологічної якості якогось дещо всією їх повнотою або досконалістю з подальшим використанням такого образу для оцінки реальності та її критики з позиції того, що мало би бути, проте відсутнє. Як бачимо, і в проєктивних поняттях, і в уявленнях про належне фігурують суб'єктивні утворення людської свідомості, на основі або з використанням яких людина входить у взаємини зі світом.

До образів та уявлень, що теж присутні у функціонуванні утопічної свідомості, слід віднести стереотипи, ідеали, архетипи, так звані неявні знання. Усі ці утворення виконують певні когнітивні функції в межах проявів активності утопічної свідомості та, урешті, зумовлюють і те, що елементи утопічної свідомості постають не лише окремими ментальними утвореннями, а й чимось іманентно наявним у людській свідомості. Сучасна філософія просто зобов'язана тримати в полі зору усі провідні напрями духовної діяльності, у тому числі й окреслені вище, задля того, щоб помічати, виділяти, оцінювати та використовувати всі найменші прориви до нових обривів свідомості й пізнання: «Філософія займається роз'ясненням та порівнянням способів розуміння світу в різних інтелектуальних дисциплінах, і ... це веде до роз'яснення та порівняння різних форм життя» [12, с. 78].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, сучасні *когнітивні* характеристики утопічної свідомості стосуються тих знаттєвих утворень та елементів, поза якими навряд чи можна виправдано говорити про утопічну свідомість.

Виходячи з того, що утопічна свідомість насамперед і переважно домислює, добудовує реальність, до її когнітивних елементів слід віднести проєктивний характер її інтелектуальних складників, протиставлення образів бажаного існуючому, а уявлень про належне – реальному стану справ.

Потреба у вивченні когнітивних характеристик утопічної свідомості зумовлена актуалізацією когнітивної значущості всіх і всеможливих дослідницьких винаходів у різних сферах пізнання на тлі сучасних інформаційних процесів та зміщень пізнавальної проблематики в бік її суб'єктивно-особистісної складової частини.

Джерела та література

1. Абрамова Н. Т. Коммуникация и традиция / Н. Т. Абрамова // *Философия науки*. Вып. 6. – М. : Ин-т философии РАН, 2000. – С. 65–83.
2. Баталов Э. Я. Социальная утопия и утопическое сознание в США / Э. Я. Баталов – М. : Наука, 1982. – 336 с.
3. Баталов Э. Я. Философия бунта (критика идеологии левого радикализма) / Э. Я. Баталов. – М. : Политиздат, 1973. – 222 с. – (Социальный прогресс и буржуазная философия).
4. Великовский Б. М. Современная когнитивная психология / Б. М. Великовский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982.
5. Кучер Е. Н. Познание познания: когнитивные науки / Е. Н. Кучер // *Когнитивный подход : науч. монограф. / отв. ред. акад. РАН В. А. Лекторский*. – М. : «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2008. – 464 с. – С. 133–164, С. 133.
6. Мамардашвили М. К. Опыт физической метафизики / М. К. Мамардашвили. – М. : Прогресс-Традиция, 2008. – 304 с.
7. Масуда Й. Комп'ютопія / Й. Масуда // *Філософська і соціологічна думка*. – 1993. – № 6. – С. 42–62.
8. Микешина Л. А. Эпистемология и когнитивная наука: базовые категории и принципы взаимодействия / Л. А. Микешина // *Когнитивный подход*. – М. : Канон; РООИ «Реабилитация», 2008. – 464 с. – С. 20–57.
9. Петрушенко О. Феномен утопічної свідомості: її особливості та різновиди / О. Петрушенко // *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. Серія : «Філософські науки». – № 27 (276). – С. 95–100.
10. Пятигорский А. М. Избранные труды / А. М. Пятигорский. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 590 с.
11. Рорти Р. Философия и зеркало природы / Р. Рорти ; пер. с англ. В. В. Целищева. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1997. – 320 с.
12. Уинч П. Идея социальной науки и её отношение к философии / П. Уинч. ; пер. с англ. – М. : [б. и.], 1996. – 107 с.
13. Утопия и утопическое мышление : антология зарубеж. лит. : [пер. с разн. яз.] / под. ред. В. А. Чаликовой. – М. : Прогресс, 1991. – 405 с.

Петрушенко Оксана. Когнитивные характеристики утопического сознания. В статье понятие утопического сознания рассматривается в его когнитивных проявлениях и характеристиках. При этом отмечается, что современный интерес к утопическому сознанию обусловлен смещением в реальном функционировании сознания от сосредоточенности на внешнем в сторону интереса к внутренним структурам и состояниям субъекта познания. Именно этот аспект предстает первой когнитивной характеристикой утопического сознания: оно характеризует не свойства или законы мира, а противоречия и потребности человеческого сознания. В статье показано, что утопическое сознание достраивает действительность на основе противопоставления должного реальному, но исключительно с позиции человеческой субъективной заинтересованности. Кроме того, в статье рассматриваются и другие когнитивные проявления утопического сознания, такие как его проективность, присутствие в нем стереотипов, архетипов и пр.

Ключевые слова: утопическое сознание, когнитивные процессы, когнитивные характеристики, состояния сознания.

Petrushenko Oksana. Cognitive Characteristics of the Utopian Consciousness. The notion of utopian consciousness is studied in its cognitive manifestations and characteristics in given article. It is noticed that contemporary interest towards the utopian consciousness exists due to a shift in the real functioning of the mind from concentration on the outer side of it towards the interest to the internal structures and statements of the subject of knowledge. This aspect specially appears as the first cognitive characteristic of utopian consciousness: it characterizes not the properties or laws of the world, but the contradictions and the needs of human consciousness. The article shows that the utopian consciousness completes the reality on the basis of the opposition between the due and the real, but only from the standpoint of human subjective interest. In addition, the article examines the other cognitive manifestations of utopian consciousness, such as its projective character, the presence in it different stereotypes, archetypes, etc.

Key words: utopian consciousness, cognitive processes, cognitive characteristics, statements of consciousness.

Стаття надійшла до редколегії
07.04.2014 р.